

Masca tradițională românească în spațiul etnografic al Olteniei - imaginar simbolic și reprezentări sociale

*Cercetător Gabriela Boangiu,
Institutul de Cercetări Socio - Umane
C.S. Nicolăescu-Plopșor,
Academia Română*

Apariția măștii – vehicul precreștin între spațiul sacru și cel profan, în cadrul unor sărbători creștine, este dovada exemplară a corelației sincretice între calendarul popular păgân și cel creștin.

Întâlnită în anumite momente bine determinate, niciodată aleatorii în viața comunităților sătești, masca se înscrie în universul elementelor care vin să confirme faptul că ființării omenești îi este constitutivă gândirea simbolică, iar manifestările religioase au fost dintotdeauna - cel puțin din zorii speciei homo sapiens – „dovezile eminentei facultăți de simbolizare”¹ a omului.

Prezența măștilor în cadrul diverselor ritualuri din spațiul etnografic românesc a făcut obiectul a numeroase studii și cercetări, dintre care putem menționa: „Măștile populare”(Romulus Vulcănescu), „O mască” (H.H. Stahl), „Mitologie românească” (Mihai Coman). Marianne Mesnil s-a aplecat de asemenea asupra acestei fascinante problematice. Astfel, în volumul „Etnologul, între șarpe și balaur” abordează tema în cadrul studiului „Cârneligi și măști în România”. Elena Niculiță-Voronca redă în lucrarea „Datinile și credințele poporului român” informații autentice, culese pe parcursul cercetărilor de teren, referitoare la apariția alaiurilor cu măști, alături de numeroase relatări despre mituri, legende, basme, povestiri, colinde românești, pe care le-a consemnat cu fidelitate. Despre simbolistica măștii, așa cum apare în cultura indo-europeană, dar și asiatică și chiar nord-americană, vorbește și Jean Chevalier în binecunoscutul „Dicționar de simboluri”.

Momentele esențiale – întotdeauna clar fixate de tradiția românească, în care întâlnim aceste „chipuri” adesea grotești, înspăimântătoare – sunt conexe unor evenimente fie unor evenimente din viața unui membru al comunității sătești (în cadrul unui ceremonial funerar), fie unor etape din viața întregii colectivități,

¹ Gilbert Durand, *Aventurile imaginii. Imaginația simbolică. Imaginarul*, București, Editura Nemira, 1999, p.171

în funcție de necesitatea reglării unor ritmuri cosmice (ciclul anotimpurilor, cel vegetațional și cel pastoral).

Orice trecere de la vechi la nou, orice astfel de transformare – atât în planul ciclicității naturii, cât mai ales în planul social – provoacă o criză, o plasare sub semnul incertitudinii. De aceea în astfel de situații întâlnim anumite reglementări simbolice, iar dramatizarea („punerea în scenă”) asigură – prin joc – întemeierea noului stadiu (fie că este vorba de noul an, de un nou ciclu vegetațional sau de o nouă condiție socială – inițierea tinerilor, căsătorie, moarte). Această artă teatrală populară devine prin excelență principalul mijloc de a ține sub control instabilitatea inerentă oricărei schimbări.

Marianne Mesnil consemna, în urma cercetărilor de teren desfășurate în 1973, în România, mai precis în Moldova, că jocurile mascaților se desfășurau atât în curtea aproape a fiecărei gospodării, cât și în centrul satului unde „avea loc un concurs de jocuri de măști, în fața unui numeros public”¹. Jocul cu masca de urs ocupă un loc central în rândul acestor procesiuni, structurându-se conform unui „scenariu în trei timpi”² : dans(viață), cădere (moarte), dans (înviere). Animal de excepție, prin puternica sa asemănare cu omul (poziția bipedă uneori, alimentația – este omnivor, nu carnasier, inteligența etc.), ursul – poate datorită și ritmicității vieții sale (activitate – hibernare - activitate), întruchipează simbolul renașterii, al revigorării energiilor consumate și al refacerii forțelor unui nou ciclu de viață).

Acest lucru devine evident dacă analizăm și alte aspecte: în primul rând poziționarea zilelor ursului în momentele de mijloc, de cumpănă ale anotimpului, când forțele acestuia au atins pre-plinul, iar acum sunt în scădere/se diminuează: Stretenia – 2 februarie, Macoveiul - 1 august și cele două sâmbete ale ursului – una celebrată toamna, în preajma zilei de 30 noiembrie, ziua Sfântului Andrei, alta primăvara, în jurul sărbătorii Sfântului Lazăr³. Înțelegem, așadar, de ce momentul culminant al anului, în care întâlnim jocul cu masca de urs este chiar perioada sărbătorilor de iarnă, căci atunci se schimbă vechiul an – vlăguit, bătrân, consumat, cu un an nou, ale cărui forțe trebuie să-și găsească fâgașul normal. Scenariul viață-moarte - înviere este caracteristic și măștilor cornute, care constituie un alt tip special

¹ **Marianne Mesnil**, *Etnologul, între șarpe și balaur*, București, Editura Paideia, 1997, p.213

² *Ibidem*, p.213

³ **Mihai Coman**, *Mitologie populară românească*, vol. I, Editura Minerva, București, 1986, p.181

de mascați. Astfel, în funcție de diferite zone etnografice întâlnim fie capra, cerbul sau „figuri de animale fantastice, precum brezaia – un soi de capră cu cioc lung de barză sau turca, înrudită cu turon-ul sărbătorilor slave”¹

În această perioadă a sărbătorilor de iarnă își fac apariția și alaiurile grotești, zgomotoase, ale unor personaje mascate, numite uneori „urâți”, altelei „uncheși” sau „moși”, nume ce trimit la un arhaic cult al strămoșilor. „Moșii” apar în aceste momente neclare ale anului, când există o breșă între lumea de aici și lumea de dincolo. Însă această incursiune a sufletelor morților printre cei vii nu se realizează decât prin intermediul unor practici magico-religioase strict reglementate, pentru a nu periclita viața întregii colectivități, asigurându-se astfel armonia dintre cel două lumi. „Moșii” trebuie respectați pe tot parcursul anului prin diferite practici magico-religioase, pentru ale câștiga bunăvoința, căci ei sunt intermediari dintre aceste două lumi, ei asigură transferul energiilor purificatoare, regeneratoare către spațiul uman, sanctificând lumea.²

Întâlnim aceste personaje mascate („moșii”, „uncheșii” sau „urâții”) și în cadrul jocurilor de priveghi, situații care, deși nu constituie obiectul studiului nostru în mod direct, relevă totuși câteva aspecte specifice dramatizării simbolice, mai ales în ceea ce privește rolul acesteia în gestionarea, bineînțeles simbolică, a circulației energiilor - pozitive sau negative, în spațiul uman. Astfel, Romulus Vulcănescu trasează caracteristicile generale ale ceremonialului funerar, analizând elementele de artă teatrală, specifice unui caz particular : Gogiu – un „spectacol funerar”, care până în preajma celui de-al doilea război mondial se reprezenta în sudul Moldovei.³ Scenariul acestui ceremonial funerar respectă aceeași structură în trei timpi (viață – moarte – înviere), întâlnită și în cazul tipului de jocuri cu măști „moarte – resurecție”. Ritualul are de această dată, scopul precis de a integra sufletul mortului în lumea de dincolo, învierea sa producându-se în „cea lume”, iar prezența sugerată a calului psihopomp evidențiază acest fapt. Se înlătură astfel riscul ca sufletul decedatului să rățăcească în spațiul uman, precum și pericolul ca acesta să intre în slujba unor duhuri malefice care ar amenința astfel comunitatea celor vii.

¹ Marianne Mesnil, *op. cit.*, p.214

² Mircea Eliade, *Aspecte ale mitului*, București, editura Univers, 1978, p.40-41 *apud* Marcela Bratiloveanu – Popilian, *Aspecte ale obiceiurilor de Crăciun din zona Mehedinților*, în „Arhivele Olteniei”, Serie Nouă , nr. 7, 1992, p. 141

³ Romulus Vulcănescu, *Gogiu – un spectacol funerar*, în REF, tom 10, nr. 5-6, 1965, p.613

H. H. Stahl, în articolul „O mască”, sublinia existența aceleiași griji a întregii comunități de a împiedica mortul să distrugă ordinea spațiului uman, grijă mediată simbolic de „masca nerejeană funebră”, de grotească factură, „cu ochi de tinichea și late buze roșii”¹

Un loc aparte în bestiarul măștilor tradiționale îl ocupă calul, reprezentat simbolic prin jocul „Căiușilor”, în zona etnografică a Moldovei, pus în scenă de grupul tinerilor aflați la vârsta căsătoriei care performează în fața fetelor de măritat din sat, Marianne Mesnil situând acest dans „în perioada când se încheie alianțe matrimoniale, între ciclul sărbătorilor de Anul Nou și postul Paștilor”²

Observăm că simbolul calului își schimbă în acest caz „valoarea psihopompă”³ pe care o avea în cadrul anumitor ceremonii funerare. Depășind statul animalului funerar care poartă și protejează pe mort atât în timpul funeraliilor, cât și după aceea, calul apare acum drept un animal solar, protector al fecundității, iar jocul „Căiușilor” se înscrie unui cerc mai larg de practici magico religioase inițiate pentru a asigura fertilitatea Noului An, atât în ceea ce privește oamenii, cât și natura.

În paralel se desfășurau, într-un registru al ironiilor moralizatoare, „Nunta românească”, „Nunta țigănească”, „Moșul și baba” – alaiuri de mascați, totdeauna bărbați (mirele, mireasa, cumnatul de mână, popa, dascălul etc.), ce caricaturizau defectele umane. Elena Niculiță-Voronca redă informații despre un obicei specific satelor din Bucovina, existent încă la începutul secolului al XX-lea, numit „malanca” și care consta din improvizațiile teatrale a două măști: moșul și baba, care, pe lângă satirizarea conflictelor dintre soți, nu uitau să penalizeze și lenea – dacă era cazul, a fetelor de măritat, mângînd cu funingine casele neîngrijite ale acestora.⁴ Acest exemplu de artă teatrală populară ce aduce în prim-plan disfuncțiile care amenință instituția căsătoriei, se înscrie în sfera mai largă a unor ritualuri ce permit încălcarea, întotdeauna simbolică și într-un cadru bine stabilit dinainte, a unor reguli ale comunității. Se asigură astfel defularea „controlată” a unor frustrări acumulate pe parcursul vechiului an, și care ar putea deveni periculoase pentru întreaga viață

¹ H. H. Stahl, *O mască*, în „*Criterion*” – Revista de arta, literă și filosofie, Anul I, Nr.2, 15 Octombrie 1934

² Marianne Mesnil, *op.cit.*, p. 214

³ Fernard Benoit, *L'heroisation equestre*, Aix-en-Provence, 1954, p.87 *apud* Romulus Vulcănescu, *op.cit.*, p. 621

⁴ Elena Niculiță-Voronca, *Datinile și credințele poporului român*, Iași, Editura Polirom, Colecția PLURAL M, 1998, p. 92-93

socială a respectivei comunități dacă nu ar găsi o cale de manifestare inofensivă. Această dramatizare simbolică este o „supapă”/ un „debușeu” care include aproape întotdeauna elemente hilare, ludice, opuse agresivității pe care încearcă să o tempereze; ea contribuie de fapt la menținerea ordinii existente.

Personajele mascate pot întrupa și spirite malefice, care invadează spațiul comunității sătești. Lor li se opun cetele de colindători, care aduc cu ei uneori o mască benefică (ursul, calul etc.), a căror menire apotropaică și propițiatoare este evidentă. Lupta dintre cetele de măști simbolizează lupta dintre forțele binelui, ale luminii și cele ale întunericului, ale răului. Colindătorii alungă sau „ucid” simbolic „chipurile” grotești, făcând să dispară nu numai măștile malefice, ci și energiile negative ale distrugerii. „Masca operează ca un fel de catharsis, ea nu ascunde, ci, dimpotrivă, dezvăluie tendințele inferioare ce trebuie izgonite”¹

Corespondențele dintre calendarul păgân și cel creștin oferă fundamentul credinței că lumina este întrupată în ființa Domnului Iisus Hristos, „bine determinat în mituri drept «soarele»,”². Nașterea sa în mijlocul iernii, întărește încrederea în revigorarea unui nou ciclu cosmic. Astfel, elementele de artă teatrală specifice perioadei precreștine, tind să se estompeze treptat de-a lungul timpului sub influența noii religii, fiind compensate însă de un bogat repertoriu de creații lirice, colinde, care vestesc evenimentul hristic, nu fără a păstra însă anumite elemente păgâne în structura lor. Acest aspect caracterizează și zona etnografică a Olteniei, unde, în ciuda faptului că elementele spectaculare sunt destul de rare comparativ cu zone etnografice ca Moldova și Maramureș în care acestea sunt foarte bine reprezentate, se constată totuși anumite reminiscențe de artă teatrală populară, care confirmă fundamentul comun, precreștin al acestor obiceiuri din întreg spațiul românesc.

Printre obiceiurile de iarnă specifice acestei regiuni (plugul, plugușorul și buhaiul, „încurarea cailor”, semănatul etc.) există anumite tradiții ce păstrează aspecte specifice dramatizării simbolice, cum sunt călușul de iarnă din Satul Hunia și obiceiul numit Gogorița – astăzi dispărut, ambele aflându-se într-o strânsă legătură cu datina „păzitul fântânilor” sau „păzitul apelor”³.

¹ Jean Chevalier, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, Editura Artemis, București, 1995, p. 273

² Elena Niculiță-Voronca, *op. cit.*, p. 21

³ Ștefan Enache, Teodor Pleșa, *Zona etnografică Dolj*, București, Editura Sport – Turism, 1982, p. 112

„Păzitul fântânilor” sau „păzitul apelor” se desfășoară în noaptea de 6spre 7 ianuarie, în sudul județului Dolj (Poiana Mare, Dobridor, Golenți), în satele aflate în zone intens circulate, unde exista pericolul „spurcării” apelor¹, ritualul având menirea de a responsabiliza generația tânără în direcția păstrării curățeniei apei, de a face vizibilă importanța acestui element vital – apa, pentru întreaga comunitate. Astfel putem interpreta participarea flăcăilor de 16-20 de ani la acest ritual. Ei trebuie să păzească fântânile/apele pe parcursul întregii nopți, deoarece apa, simbol al vieții, este amenințată de spiritele malefice care pătrund în spațiul uman cu mult mai multă ușurință în această perioadă a anului. Bătrânii satului provoacă simbolic tinerii pentru a le trezi vigilența, aruncând tărâțe de grâu sau porumb în fântâni sau mănjind cu funingine tinerii care nu au învins somnul². Acest obicei amintește de probele inițiatice destinate cetelor de feciori în cadru unor ritualuri de trecere.

„Gogorița” – obiceiul care se desfășoară în ziua următoare „păzitului fântânilor” – antrenează aceiași feciori în organizarea unor alaiuri de mascați, elementul cosmic central fiind de această dată focul. Dincolo de aspectul de divertisment al acestei procesiuni, putem descoperi legătura directă a acestui obicei cu cel al aprinderii focurilor rituale – ca „replici terestre ale Soarelui, menite să-l « ajute » să depășească momentul de criză” al iernii³. Tinerii – îmbrăcați în cojoace întoarse pe dos, mănjiți pe față cu funingine, mânau prin sat un car tras de boi cu coarneau acoperite tot de cenușă, în care așezau o sobă veche în care făceau foc⁴ – creează dezordine tocmai pentru a „consuma” și ultimele rămășițe ale anului vechi – simbolizate de cenușa prezentă în recuzita acestui obicei.

Călușul de iarnă din satul Hunia, județul Dolj, reunește numeroase aspecte specifice jocurilor cu măști din zone etnografice românești. „Călușerii”, aceiași tineri care au participat și la obiceiurile prezentate anterior - „păzitul apelor” și „Gogorița” – amintesc de practicile magico-religioase menite să sporească fecunditatea, rodnicia; acest obicei vestește totodată apropiata sosire a perioadei propice alianțelor matrimoniale.

Ceata – alcătuită din vătaf, gogoroi, mireasă, cumnat de mână și alți 5 sau 7 călușari, face prezent în spațiul comunității sătești

¹ *Ibidem*, p.112

² *Ibidem*, p.112

³ **Georgeta Nițu**, *Simbolistica soarelui și a focului în obiceiurile calendaristice din Oltenia*, în „Arhivele Olteniei, Serie Nouă, nr.17, 2003, p. 263

⁴ **Ștefan Enache, Teodor Pleșa**, *op.cit.*, p. 113

simbolul calului, care, pe lângă funcția apotropaică pe care o îndeplinește, asigură și fertilitatea noului an. „Constituirea cetei se făcea fără jurământ. Vătaful era conducătorul cetei. El alegea călușerii din rândul tinerilor din sat și conducea jocul”.¹Gogoroii erau personajul mascat al acestui alai, „avea dinți din boabe de fasole, nas din ardei și fața boită cu funingine din vatră. În loc de bici purta un geac (trăistuță) cu cenușă pe care o arunca pe cei ce împiedicau drumul călușarilor.”²Această pedepsire rituală avea drept scop crearea unui „culoar” favorabil transferului unor energii purificatoare în spațiul comunității sătești, prin prezența unui animal solar – calul. Orice încercare – voită sau nu, mai mult sau mai puțin conștientizată - de a opri, de a bloca acest transfer, trebuia să fie penalizată. Cum se realiza acest lucru? Prin subsumarea gestului de împotrivire sferei vechiului ciclu cosmic, epuizat, lipsit de forța de a se mai opune noului an. Simbolic, această subsumare se realiza prin împrôscare, mângjire cu cenușă – urme ale „arderii”, „consumării” vechiului an. Astfel forțele celui care împiedica dansul călușarilor erau diminuate, ele nu mai puteau opri așadar transferul energiilor purificatoare în spațiul uman.

Masca reprezintă un vehicul al unor energii cosmice, un mediator între spațiul sacru și cel profan, iar dramatizările simbolice în care este prezentă masca „re-prezintă” uneori adevărate cosmogonii, asigurând regenerarea timpului și a spațiului.

LES ASPECTS SYMBOLIQUES DES PROCESSIONS AVEC DES MASQUES PENDANT LES FETES D'HIVER. LES ASPECTS SPECIFIQUES DE LA REGION ETHNOGRAPHIQUE DOLJ

Résumé

Cet article-ci présent les aspects symboliques des processions avec des masques. On rencontre les masques surtout pendant les fêtes d'hiver. Cette période ou le vieil an est changé avec un an nouveau représente le chaos qui a précédé la genèse; car chaque nouvelle apparition réprend la création spirituelle de l'Univers. Pour un moment le monde est dénué de l'ordre et les esprits maléfiques peuvent plus facilement pénétrer l'Univers humain. L'apparition de

¹ *Ibidem*, p. 114

² *Ibidem*, p.114

ces esprits est symbolisée par les processions avec des masques. Les forces du mal et celles du bien se confrontent, les „visages” grotesques sont bannis ou „tués” par les jeunes qui chantent les Noël. Les jeunes portent avec eux un personnage masqué représentant un animal – ours, chèvre, cheval – qui apporte de nouvelles énergies pour assurer la renaissance de la nature, la richesse et la fertilité de l’entière communauté humaine. On met en discussion aussi les aspects spécifiques des processions avec des masques dans la région ethnographique Dolj.

BIBLIOGRAFIE:

1. **Jean Chevalier, Gheerbrant, Alain**, *Dicționar de simboluri*, Editura Artemis, București, 1995
2. **Ștefan Enache, Teodor Pleșa**, *Zona etnografică Dolj*, București, Editura Sport – Turism, 1982
3. **Georgeta Nițu**, *Simbolistica soarelui și a focului în obiceiurile calendaristice din Oltenia*, în „Arhivele Olteniei, Serie Nouă, nr.17, 2003
4. **Elena Niculiță-Voronca**, *Datinile și credințele poporului român*, Iași, Editura Polirom, Colecția PLURAL M, 1998
5. **H. H. Stahl**, *O mască*, în „Criterion” – Revista de arta, literă și filosofie, Anul I, Nr.2, 15 Octombrie 1934
6. **Romulus Vulcănescu**, *Gogiu – un spectacol funerar*, în REF, tom 10, nr . 5-6, 1965
7. **Mihai Coman**, *Mitologie populară românească*, vol. I, Editura Minerva, București, 1986
8. **Marianne Mesnil**, *Etnologul, între șarpe și balaur*, București, Editura Paideia, 1997
9. **Gilbert Durand**, *Aventurile imaginii. Imaginația simbolică. Imaginarul*, București, Editura Nemira, 1999
10. **Mircea Eliade**, *Tratat de istoria religiilor*, București, Editura Humanitas, 1992
11. **Marcela Bratiloveanu** – Popilian, *Aspecte ale obiceiurilor de Crăciun din zona Mehedinților*, în „Arhivele Olteniei”, Serie Nouă , nr. 7, 1992